

GECSÉNÉ TAR IMOLA*

A hazai temetők az örökségvédelem tükrében

A hazai temetőkertek megóvása, védetté nyilvánítása a 20. század második felében vált sürgető feladattá. Először egy-egy síremlék vagy más temetőelem egyedi védelmére került sor, majd a temetők területi szintű védelme is megindult. A 20. század utolsó évtizedeiben több temetőt helyreállítottak, valamint javaslatok születtek arról, hogy a temetők egységes, korhű kialakítását egyes esetekben a hagyományos sírjelek újrafaragásával, más esetekben a temetőszabályzatban előírt intézkedésekkel lehetne fenntartani. Egyértelműen kiderült, hogy a hazai temetőkultúra egységes védelmét egy átfogó országos felmérés alapozná meg, majd egységes szempontrendszer alapján lehetne védetté nyilvánítani az arra érdemes temetőket, de ezek a feladatok még váratnak magukra.

Az első lépések

Egy-egy felszámolásra kerülő régi temető művészi sírköveinek a megmentésére már a 20. század elején jelentkezett igény,¹ de ekkor még a műemlékvédelem nem lépett fel intézményesen a kérdés megoldására. Az 1674-ben nyitott soproni, régi evangélikus temetőt 1884-ben zárták be. Az evangélikus egyház ekkor megígérte a város vezetésének, hogy 30 évvel a temető bezárása után átadja a területet lakóházak építésére, de a sírkövek megőrzését fontosnak tartották. Végül 1915-ben a városi múzeum bővítése kapcsán vált lehetővé a sírkövek összegyűjtése, amelyeket a múzeum téglakerítése mentén állítottak fel.² A 20. század elején felszámolt budapesti temetők (Tabáni, Vízivárosi, Németvölgyi) sírkőanyagának kiemelkedő példányait megőrzésre alkalmasnak találta a város vezetése. Egyes sírköveket a működő temetőkbe szállítottak át, például a Németvölgyi temetőből a Kerepesi

* A szerző a Szent István Egyetem Tájépítészeti és Településtervezési Karának docense. E-mail: tar.imola@tajk.szie.hu

¹ Petrik Albert építész a 20. század első évtizedeiben több írásában is felhívta kortársai figyelmét a hazai temetők, köztük a soproni és budapesti temetők értékes sírkőanyagára. Ld. Petrik Albert: Régi síremlékek a soproni temetőben. *Építő Ipar*, 1910. 429–431. és Régi síremlékek Magyarországon. *Építő Ipar*, 1913. 477–478., 487–489.

² Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a 17–18. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973–1974*. Budapest, 1977. 175–205.

úti temetőbe. A fennmaradó értékes sírköveket pedig múzeumban helyezték el, de mára a múzeumi emlékműanyag nagy részének nyoma veszett.³

Az 1950-es évektől egyre nagyobb érdeklődést mutattak a műemlékvédelemmel foglalkozó szakemberek a síremlékek védelme iránt. A témára leginkább egy-egy konkrét temető kapcsán figyeltek fel. Az Országos Műemléki Felügyelőség a műemléki szempontból értékes sírkövek fokozottabb védelmét sürgette. Azokban a temetőkben, ahol a sírkövek helybeni megőrzésére nem volt mód, ott a síremlékek összegyűjtését és „múzeumszerű” bemutatását javasolták a szakemberek.⁴ Ez a megoldás a sírkövek, mint műtárgyak, megmentésére megfelelő, de meggátolja a temető esetleges későbbi területi védelmét. Az 1960–70-es évektől kezdődően folyamatosan gyarapodott a sírjelek és a temetők in situ védetté nyilvánítása, megindultak az első temetőfelmérések és az ezt követő helyreállítások is.

A népi temetők védelme

A néprajzkutatók a 20. század eleje óta foglalkoztak a falusi temetők, népi sírjelek, főként a fejfák, kopjafák, valamint a temetkezési szokások, hiedelmek kutatásával. Számos néprajzi megközelítésű könyv, tanulmány jelent meg, amelyek egy-egy tájegység vagy település temetőit, népi sírjeleit elemezték, így nem meglepő, hogy a műemlékvédelem is elsőként a néprajztudomány által már felfedezett temetők felé fordult. A II. világháború után a temetkezési szokások gyökeresen átalakultak, a hagyományos sírjeleket felváltották a modern síremlékek, ezért a néprajzkutatók és a műemlékvédelem szakemberei egyaránt sürgető feladatnak tartották a még meglévő falusi síremlékek dokumentálását és megőrzését.

Elsőként a néprajzilag legjobban feltárt, református temetők védelmét kezdeményezték, mint például a balatonudvari szívalakú sírköves temető vagy a szatmárcsekei csónakos fejfás temető. A dokumentálás, konzerválás és helyreállítás is ezekben a temetőkben történt meg elsőként az 1970-es évek második felében. Érdeemes megjegyezni, hogy a sírjelek természetes környezetben, temetői együttesben történő védelmét és a sírkövek mellett a növényzet megőrzését is fontosnak tartották a szakemberek.⁵ A szatmárcsekei temetőben elvégzett munkának köszön-

³ Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*, 1999/2. 5–126.

⁴ Czigány Jenő: Sírkövek, síremlékek védelme. *Műemlékvédelem*, 1959/2. 123–124.; Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem* 1977/3./173–177.; Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a 17–18. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973–1974*. Budapest, 1977. 175–205. és Sz. Kürti Katalin: Debreceni temetők művészi értékei. *Műemlékvédelem*, 1983/4. 294–300.

⁵ Wirth Péter: A szatmárcsekei református temető védelme. *Műemlékvédelem*, 1977/2. 96–102. Wirth Péter: Falusi temetőink megőrzése. In: *Falusi műemléki együttesek védelme. ICOMOS konferencia Budapest – Szombathely. 1977. június 23–29*. Budapest, 1980. 195–198. és Sisa Béla: Temetővédelem. *Műemléklap*. 1999/11. 4.

hetően sikerült újra „divatba hozni” a településen a fejfaállítás szokását, és ezáltal a műkö síremlékek használatát visszaszorítani.⁶ A fejfák faragásának visszaállítása a temető egységének fennmaradásához elengedhetetlen, mivel a fa sírjelek hamar tönkremennek, így a temető képének védelme csak új fejfák készítésével oldható meg.⁷

Az 1970-es években további falusi temetők (Kánó, Szőlősardó, Nagybjom, Balatonfüred-Siske) dokumentálása is megtörtént, de a temetők védelmének problémaköréhez hozzátartozik az a tény is, hogy egy-egy temető sírkőről sírkőre történő felmérése rendkívül időigényes feladat, így igazán látványos eredmények csak kevés temető esetén születtek.⁸ Marjai Márton számos Hajdú-Bihar megyei, valamint Budapest környéki temető felmérésének elvégzése után, az 1980-as évek elején a hazai temetők védelmével kapcsolatosan hiányolta az egyes síremlékek megőrzése mellett a területi szintű védelmet.⁹ Entz Géza 1980-ban megjelent tanulmányában szintén a területi védelem fontosságát hangsúlyozta. A temetők valódi értéke a síremlékek együttesében rejlik, amihez a temető fekvése, környezete és növényzete is hozzájárul.¹⁰

A következő évtizedekben nem történt döntő változás a népi temetők védelme terén. A Veszprém megyei temetők helyzetét bemutató, 2003-ban megjelent tanulmány számos további védelemre érdemes régi református temetőre, temetőrésze (például Alsóörs, Vörösberény, Szentkirályszabadja, Balatonkenese esetében) és a Balaton-felvidéken, a 19. században gyakran használt, vörös homokkő síremlékek fennmaradt példányaira hívta fel a figyelmet (például Káptalantóti, Szentbékállá, Mindszentkállá esetében).¹¹ A hazai, jelenlegi, nem túl nagyszámú, védett temető jelentős hányada a népi temetők közül került ki, de így is számos helyszín megőrzése maradt máig megoldatlan.

A nem védett temetőkben a régi sírkövek sorsa legtöbbször vagy a lassú enyészet, vagy a sírok felszámolása után a műkö síremlékek alapjába történő beépítés, esetleg új felirattal történő felállítás. Ha a helyben történő megőrzés nem megvalósítható, akkor a fenti lehetőségeknél jobb megoldás a régi sírkövek egy helyre történő összegyűjtése és kiállítása. A népi sírjelek védelme terén – a helyben történő megőrzés mellett – a műemlékvédelemben kizárólag a népi műemlékek esetén engedélyezett mód, a sírjelek áthelyezése és szabadtéri néprajzi múzeumban történő bemutatása is elfogadott. A szentendrei, a szennai és a Nyíregyháza-sóstói

⁶ 1970-es években már 5 db műkö síremlék volt, de 1999-ig nem nőtt a számuk. Sisa, 1999.

⁷ Deme Péter – Lóvei Pál: A temetőkben lévő műemlékek védelméről. In: Kuli János (szerk.): *II. Kegyeleti Konferencia*. Budapest, 2003. 21–26.

⁸ Sisa, 1999.

⁹ Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 1982/1. 17–20.

¹⁰ Entz Géza: Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme. In: Szöllösi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen, 1980. 75–78.

¹¹ Deme – Lóvei, 2003.

szabadtéri néprajzi múzeumokban egyaránt megtalálhatóak áttelepített népi sírjelek felhasználásával kialakított temetőegységek.¹²

A nemzetiségi temetők kérdése

Mivel a temetők a 19. század közepéig, a városi tulajdonban lévő köztemetők megjelenéséig, egyházi tulajdonban voltak, így a temetőket az egy vallási felekezethez tartozók használták. Ha az ugyanazon településen élő különböző nemzetiségek között nem volt felekezeti különbség, akkor egy temetőbe temetkeztek. A katolikus és protestáns temetők képe alig tért el egymástól, a felekezeti hovatartozás a sírjelek formájából, faragott, vésett szimbólumaiból volt leolvasható. A nemzetiségi sírok csak a sírjelek nyelvhasználata alapján voltak felismerhetőek.

A felekezeti temetők egy külön csoportját alkotják a szerb pravoszláv temetők. Eltérő vallásuk miatt a szerbek a magyaroktól külön temetkeztek, legfeljebb más pravoszláv nemzetiségek (például a görögök, a románok) képviselői kaphattak sírhelyet a szerb temetőkben.¹³ A régi szerb temetők többsége a 20. század közepére igen rossz állapotba került, mivel az I. világháború után a szerb lakosság döntő többsége áttelepült a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság területére, és a megmaradt szerb kisebbség nem győzte a temetők fenntartását.

Az 1980-as években Marjai Márton a falusi temetőkkel kapcsolatban felhívta a figyelmet a különösen veszélyeztetett nemzetiségi temetőkre, amelyek a nemzeti-ségi (például a sváb) lakosság kicserélődésével, a temetők államosításával és a népi hagyományok háttérbe szorulásával pusztulásra lettek ítélve. Megállapította, hogy a falusi temetőkből eltűntek a nemzetiségi feliratok, a hagyományos népi sírjelek, valamint a régi temetkezési rend is megszűnt. Sürgős feladatnak tartotta a folyamatosan pusztuló, régi, lezárt temetők védelmét.¹⁴

A nemzetiségi temetők védelme terén az örökségvédelem máig kevés eredményt tud csak felmutatni. A területi szinten védett hazai temetők között mindössze két szerb temető (Budakalászon és Székesfehérváron) található. A nemzetiségi sírjelek (például a gót betűs német sírkövek, a cirill betűs szerb sírkövek) egyes példányai az adott temető (például Mecseknádasd) területén álló más objektum (például kápolna, kálvária) műemléki védelme miatt tekinthetőek védettnek.

¹² Knézy Judit: A Somogy megyei sírjelek kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, 1975/2. 107–111.; Zentai Tünde: A népi sírjelek megőrzéséről. *Műemlékvédelem*, 1974/4. 219–223.; Zentai Tünde: Népi síremlékek a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Műemléklap*, 1999/11. 8.; Ratkó Lujza: A Sóstói Múzeumfalu temetője. *Magyar Múzeumok*, 2001/2. 22–23. és H. Csukás Györgyi: Katolikus temető a Bakony, Balaton-felvidék tájegységben. *Téka*, 2002/1. 24–32.

¹³ Sarosác György: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs, 2003.

¹⁴ Marjai, 1982.

A nemzetiségi önkormányzatok, hagyományörző egyesületek kezdeményezésére, a helyi lakosság bevonásával néhány településen a műemlékileg nem védett, nemzetiségi temetők (például a deszki szerb temető, a budaörsi német Ótemető) megőrzése terén pozitív példák említhetők.

A zsidó temetők

Külön feladatot jelentenek a műemlékvédelem számára a zsidó temetők. Mivel az izraelita vallás tiltja a temetők felszámolását, ezért a betelt zsidó temetőket nem számolják fel. A II. világháborúig mind a lezárt, mind a működő temetőket gondozta a helyi közösség. A II. világháború idején viszont a vidéki zsidóság szinte eltűnt, megszűntek a chevra kadisák, így számos zsidó temető maradt gazdátlanul. Ahol még van zsidó közösség, ott a temető ma is gondozott. A helyi zsidó közösségek hiányában az országos felekezeti intézmények és a zsidó iskolák diákjai, valamint a helyi, nem zsidó közösség feladata maradt a régi temetők gondozása. Éppen ezért kiemelten fontos feladata a műemlékvédelemnek a zsidó temetők megőrzése. Az izraelita temetők a védett területek számát tekintve jobb helyzetben vannak, mint a többi temető, de elhanyagoltságuk, a növényzet elvadulása és a vandalizmus veszélyt jelent rájuk nézve is.

Több zsidó temető is a helyi önkormányzat munkájának köszönheti fennmaradását, például Pilisvörösvár, Balassagyarmat, Baja, Sümeg esetében.¹⁵ Többéves kutatómunka után a sümegi zsidó temető helyreállítása 2003-ban fejeződött be. A munkálatok során rekonstruálták a temető kőfalát, a bejáratként is szolgáló szertartási épületet és kb. 200 db sírkövet.¹⁶ A védett lovasberényi zsidó temetőt a település német testvérvárosának segítségével újították fel. 2000-ben létrehoztak egy támogató alapítványt a németországi Sehnde-ben, majd az adományok és a helyi támogatásból együttesen a 2000-es évek elején megépült a temetőt kerítő kőfal, valamint kiirtották az elvadult növényzetet, és felállították az eldölt síremlékeket.¹⁷ Az országos jelentőségű zsidó temetők örökségvédelme mellett, a mintegy 1300 hazai zsidó temető megőrzésében és fenntartásában a helyi közösségek értékmentő szerepét hangsúlyozta a zsidó temetők kutatója, Balogh István is 2011-ben megjelent írásában.¹⁸

A budapesti zsidó temetők fennmaradt emlékei sokáig nagyon rossz állapotban voltak. A Kozma utcai zsidó temetőben ugyan csak két sírbolt védett (ezeket

¹⁵ Deme – Lővei, 2003.

¹⁶ Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi zsidó temető megújulása. *Műemlékvédelem*, 2003/4. 274–278.

¹⁷ Kormos Szilvia: *A lovasberényi zsidó temető*. Budapest, 2012.

¹⁸ Balogh István: Se kultúra, se örökség? A zsidó temető helye a kulturális örökségben. *Fórum, Társadalomtudományi Szemle*, 2011/4. 57–65.

felújították), de számos más emlék is védelemre érdemes lenne. A Salgótarjáni utcai izraelita temető teljes területe védett 2002 óta, de a több évtizedes elhanyagoltság és a vandalizmus miatt az értékes síremlékek a közelmúltig folyamatosan pusztultak. A szertartási épület tető nélkül állt, a növényzet elburjánzott.¹⁹ 2016-ban a Salgótarjáni utcai temető a Nemzeti Örökség Intézete kezelésébe került. Hozzákezdtek a temető tudományos dokumentálásához, a terület megtisztításához, a balesetveszély elhárításához és megindult a sírkövek helyreállítása is.²⁰

A városi temetők védelme

A 18. század végétől a nagyobb településeken, ahol a városok intenzív növekedése miatt a temetők rövid idő alatt beteltek, és hamar körbenőtte őket a városszövet, néhány évtizedenként újabb és újabb temetőket kellett nyitni. A több kisebb temető helyett egyre több településen egy nagy központi temetőt alakítottak ki. Az egyház számára viszont gyakran megfizethetetlen volt az egyre drágább, városközeli telkek ára, így általában a városi vezetőség feladatává vált az új temető/köztemető megnyitása. Pesten 1847 nyarán nyitották meg Magyarország első köztemetőjét, a Kerepesi úti temetőt.²¹ A 20. század során a vidéki nagyvárosokban is sorra megnyitották a köztemetőket.

Söptei Imre egy 1998-ban megjelent cikkében a kőszegi temető és védett síremlékei kapcsán foglalkozott a városi temetők védelmével. A kőszegi temető 18–19. századi síremlékei már 1958 óta védettek, de a műemlékjegyzékben nem szerepelt részletesen, hogy mely sírkövekre vonatkozott a védelem. A cikk megírásakor a temetőben már nem volt 18. századi emlék, és a későbbi értékes síremlékek is folyamatosan fogytak. A szerző felhívta a figyelmet, hogy éppen ezért nagyon fontos a régi temetők felmérése és az értékes síremlékek összeírása, amelyre Kőszegen 1997-ben került csak sor. Megállapította, hogy egy-két ritka kivételtől eltekintve a városi temetőkről nem készült tudományos feldolgozás, így nem is kerültek védelem alá.²²

A városi temetők síremlékei a művészeti stíluskorszakok hatására alakultak, így leginkább a művészettörténet oldaláról kaptak figyelmet. A 20. század második felében számos síremlék került műemléki védelem alá, de a 18–19. században nyitott városi felekezeti temetők közül területi szinten csak néhány temető (például a kiskunhalasi régi református temető, a kőszegi temető, a soproni Szent Mihály temető) élvez műemléki védelmet jelenleg. További védendő városi felekezeti temetők több településen is fennmaradtak, ilyen például a szombathelyi Szentmártoni

¹⁹ Deme – Lővei, 2003.

²⁰ Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai zsidó temető 1892 utáni története. *Urbs: magyar város-történeti évkönyv*. 2019. 13. 261–305.

²¹ Tóth, 1999.

²² Söptei Imre: A kőszegi temető. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1998/2. 141–156.

temető, a székesfehérvári Csutora temető vagy a veszprémi Alsóvárosi temető. Ide sorolhatók a debreceni római katolikus és a Hatvan utcai temetők, a kecskeméti Szentháromság és a keszthelyi Szent Miklós temető is. A városi köztemetők között kiemelkedő jelentőségű Magyarország első köztemetője, a budapesti Kerepesi úti temető, amelynek számos síremléke már évtizedek óta védett, de csak 2013-ban helyezték a temető teljes területét védelem alá.

A temetőkataszter hiánya

Entz Géza 1980-ban megjelent írásában hangsúlyozta, hogy az egyes védelemre érdemes helyszínek kiválasztásához elengedhetetlen lenne egy egységes szempontú összeírás az ország temetőiről. Az összeírásban az egyes temetőket, temetkezési helyeket külön típusonként (cintermek, templomban lévő sírok, templomtól független temetők, temetőkápolnák, családi sírépítmények, kripták) kívánta feldolgozni. A csoportok meghatározása mellett az egyik legfontosabb feladatnak és a védelem alapfeltételének tartotta a temetők és síremlékek pontos helymeghatározását, részletes leírásukat, valamint fényképek, esetleg rajzok készítését. A leírás, a formai és szerkezeti jellemzők mellett, az emlék állapotára, gondozottságára és a szükséges beavatkozásokra is kitért volna. A felmérés elvégzését a Hazafias Népfront és a honismereti szakkörök bevonásával képzelte megvalósítani. A szakmai és szervezeti irányítást egy kis létszámú szakmai bizottság felállításával gondolta megoldani, amely kidolgozná a felméréshez szükséges kérdőívet és ennek szakmai útmutatóját, majd a beérkezett munkákat rendszereznék és kezdeményeznék a védetté nyilvánításokat.²³

Az országos összeírásra ugyan történtek próbálkozások az 1980-as években a Hazafias Népfront keretében, de a rendszerváltást követően megszűnt ez a szervezet, és a felmérések félbemaradtak. Az 1990-es évek végén ismét felvetődött a temetők összeírásának szükségessége, a szakemberek a temetőkataszter hiányával magyarázták a temetővédelem hiányosságait. A temetők és a bennük található objektumok országos felmérése nélkül a védelem szempontjait is nehéz meghatározni. Az országos felmérés híján kiemelten jelentősek a települések által végzett temetőösszeírások, felmérések és az indokolt emlékek, temetők helyi védelem alá helyezése.²⁴

2012-ben doktori disszertációm részeként elkészítettem a felméréshez szükséges adatlapot, valamint összeállítottam a védendő temetők kiválasztásához szükséges egységes szempontrendszert. Az adatlap a következő adatokat tartalmazza: temető neve, címe, GPS koordináták, helyrajzi szám(ok), tulajdonos, kezelő, műemléki védettség, természetvédelmi oltalom, helyi védelem, kegyeleti védelem, lezárt/működő állapot, főépület, ennek állapota, temetőtörténet, történeti

²³ Entz, 1980.

²⁴ Söptei, 1998.

temetőtípus, jelenlegi állapot (szerkezet, építmények, sírjelek, növényzet), bibliográfia, megjegyzések, felvétel dátuma, felvételező neve. Az adatlap kiegészítése-képpen javasolt a temetőről felmérési vázlatrajzot és fotódokumentációt készíteni.

A védelemre érdemes temetők kiválasztásához a szempontrendszer elemei a következők: egységesség, egyediség/tipikusság, történeti érték, művészeti érték, kultúrtörténeti érték, botanikai érték, településképi/tájképi érték, településökológiai potenciál, hasznosítási potenciál. A temetőkataszterből kiválasztott, védelemre érdemes temetőkben sírokra lebontott felmérést szükséges végezni. A temető teljes területét ábrázoló felmérési rajzon a növényzet és a sírjelek is egyedenként szerepelnek. A növényzetről részletes fakataszter készül, amely tartalmazza az adott faegyed fajának megnevezését latinul és magyarul, törzs- és lombkoronaátmérőjét, egészségi és esztétikai állapotát, valamint a jövőben elvégzendő fenntartási javaslatokat. Az egyes sírokról egy-egy felmérési adatlap készül, amely tartalmazza a sír számát, az oda eltemetett személyek nevét, születési és halálozási dátumát, a sír- emlék anyagát, formáját, méreteit és állapotát. A részletes felmérésnek köszönhetően a temetőben kijelölhetőek a legsürgetőbb helyreállítási munkálatok, valamint a temetőegyüttes sérülése esetén a későbbiekben teljes rekonstrukció hajtható végre.²⁵ Központi összefogás híján az összeírás – sajnos – máig nem történt meg.

Lővei Pál 2015-ben megjelent, a temetők topográfiai felméréséhez készített útmutatója szintén a hazai temetők országos szintű összeírását sürgeti. A rögzítendő adatok és az ajánlott módszer nem sokban tér el a fent bemutatottaktól. Fontosnak tartja a temető szerkezetét bemutató helyszínrajz és fényképfelvételek készítését, illetve a helyszín szöveges dokumentálását a történet – jelleg – leírás hármastén. A művészettörténeti megközelítésből következően a sírkövek kialakítására helyez nagyobb hangsúlyt, míg a temető növényállománya kevesebb figyelmet kap. Munkájában Veszprém megyei példákkal illusztrálva a temetőfelmérés részletes menetét is ismerteti.²⁶

A jogszabályi háttér

A hazai műemlékvédelmi jogszabályok közül az 1997. évi műemlékvédelmi törvény²⁷ foglalkozott elsőként a temetők megőrzésével. A temetőket külön paragrafus alatt, a műemlékvédelem sajátos tárgyai között tárgyalta. A jogszabály többször módosult, például az 1999. évi temetőtörvény²⁸ kihirdetésekor, amikor a kiemelke-

²⁵ L. bővebben Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori disszertáció. Budapest, 2012.

²⁶ Lővei Pál: *Temetők. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez*. (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához 3.) Székesfehérvár, 2015.

²⁷ 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről

²⁸ 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről

dő személyiségek sírjának a megőrzését az akkor létrehozott Nemzeti Kegyeleti Bizottság feladatai közé sorolták. A későbbiekben a 2001. évi örökségvédelmi törvény²⁹ is átvette a temetők védelméről szóló paragrafust. A törvény ma hatályos formájában a történeti temetők mellett a temetkezési emlékhelyekre is vonatkozik, és a következőket tartalmazza:

„37. § (1) Védelemben kell részesíteni azokat a történeti temetkezési helyeket (történeti temetőket és temetkezési emlékhelyeket) vagy ezek meghatározott részeit, különösen a sírjeleket, síremlékeket, sírépítményeket, amelyek műemléki értékei a magyar történelem, a vallás, a kultúra és művészet sajátos kifejezői, illetve emlékei.

(2) Műemléki védelemben részesíthető:

- a) a temető egész területe;*
- b) a temető körülhatárolt területrésze;*
- c) a sírjel, síremlék, sírépítmény;*
- d) síremlékcsoportok, sírjel, sírépítmény együttesek, vagy azok megjelenése, látványa;*
- e) a temető egyéb építménye, tartozéka, illetve eleme;*
- f) temetkezési emlékhely.*

(3) Műemléki védelem alatt álló történeti temetkezési hely, illetve azok részei nem szüntethetők meg, valamint e törvény alapján védett sírjel, síremlék, sírépítmény nem bontható el.”³⁰

Az 1997. évi műemlékvédelmi törvényhez kapcsolódóan, a 230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokat foglalta össze. Kimondta, hogy a védett temetőben álló, vagy 1945. december 31. előtt emelt síremlékek védettek, valamint a védett temető tartozékának kell tekinteni a temető növényzetét is. Szintén kimondta, hogy egy temető területének védetté nyilvánításakor dönteni kell arról, hogy engedélyezik-e a továbbiakban a betemetéseket. A betemetés feltételeként előírható a sírjel formája és anyaga.³¹

A fenti kormányrendelet mára hatályát veszítette. A jelenleg hatályos műemléki jogszabályok nem térnek ki a temetőkkel kapcsolatban ilyen részletes szabályokra. A 68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról meghatározza a temetőkre vonatkozóan a bejelentéshez kötött tevékenységeket (védett értékek feliratainak, díszítményeinek megváltoztatása; új

²⁹ 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről

³⁰ 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről

³¹ 230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról

sírjelek vagy építmények elhelyezése), valamint a műemléki értékekről készülő értékleltár adattartalmát és felépítését.³²

A hazai temetők és temetkezés témakörét szabályozó 1999. évi temetőtörvény kimondja, hogy „*rendelkezéseit a műemlékvédelem alatt álló temetők, temetkezési emlékhelyek és temetési helyek tekintetében a kulturális örökség védelméről szóló törvénnyel összhangban kell alkalmazni*”.³³ A temetőtörvény végrehajtásáról szóló 145/1999. (X. 1.) kormányrendelet ennél részletesebb szabályokat fogalmaz meg. Kimondja, hogy a műemlékvédelem alatt álló temetők, temetőrészek és sírjelek nem számolhatók fel, valamint a védett temetők és sírhelyek esetén, ha a sírhely lejár, a rendelkezési jog megszűnéséről a temető üzemeltetőjének 15 napon belül értesítenie kell a fővárosi vagy a megyei kormányhivatal örökségvédelmi feladatkörben eljáró járási hivatalát.³⁴ Mindezek alapján egyértelmű, hogy a védelemre érdemes temetők fennmaradása leginkább a műemléki védelem kimondása esetén biztosított.

Számszerű adatok³⁵

Az országos műemlékjegyzék 2012-ben történt áttekintése után³⁶ egyértelműen kiderült, hogy a temetőben álló templomok, kápolnák, kálváriák hazánkban nagy számban védettek, míg a területi védettséggel rendelkező temetők, illetve temetőrészek csak kis számban találhatóak az országban. Az önállóan védett síremlékek száma is alacsony, de ha ehhez hozzászámítjuk a csoportosan vagy területileg védett síremlékek számát, akkor az arány kicsit javul. A műemlékjegyzék 2012-ben végzett áttekintése alapján a következő csoportosítás és statisztikák készíthetők, amelyek még inkább bizonyítják a területi védelem hiányát:

- temető, temetőrész (síremlékcsoport vagy valódi területi védelem) (48)
- síremlék, kriptá, mauzóleum, sírkápolna (82)
- temetőben álló építmény (kapcsolatban van a temetővel): temetőkápolna, kápolna, templom, templomrom, harangtorony, kálvária, temetőkereszt, ravatalozó, temetőcsőszí lak, kapu, fal vagy kerítés, szobor stb. (185)
- temetőben álló építmény (nincs kapcsolatban a temetővel), például római kori castrum maradványai (3)

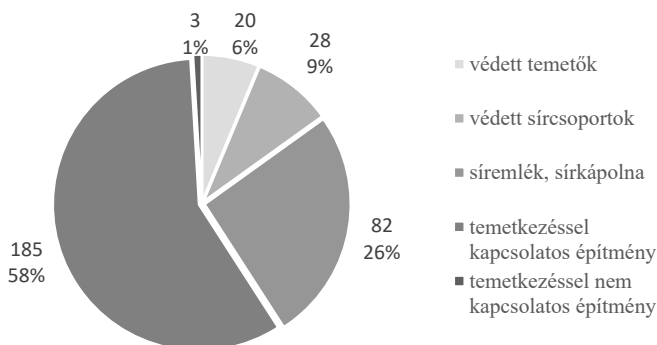
³² 68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról

³³ 1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről 2. § (3)

³⁴ 145/1999 (X. 1.) kormányrendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról 18. § (8) és 20. § (4)

³⁵ Az alábbi alfejezethez a 2012-ben készült *Történeti temetők Magyarországon* c. doktori értekezésem adatait használtam fel (Gecséné, 2012.), mivel a jelenleg hatályos műemlékjegyzék nem publikus, így a statisztikák frissítésére nem volt mód.

³⁶ 2001. decemberében készült műemlékjegyzék, kiegészítve a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal honlapján (www.koh.hu) 2012-ben megtalálható listával, amely a 2001-2012 között védetté nyilvánított helyszíneket tartalmazta. Napjainkban sem a jelenleg hatályos műemlékjegyzék, sem a fenti kiegészítés nem hozzáférhető.

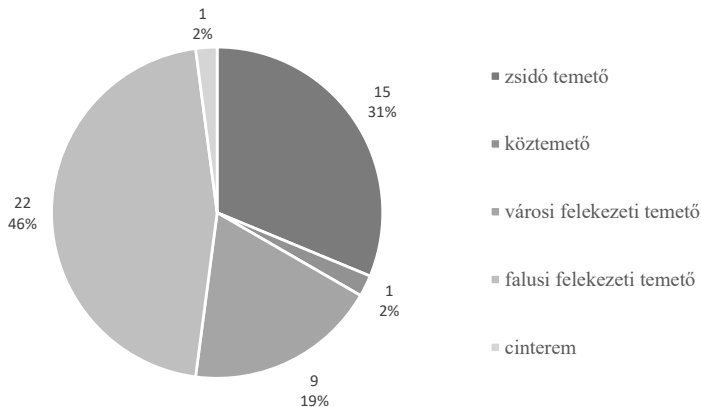
1. ábra. A védett temetőterületek és a különböző típusú temetőelemek aránya. (2012)

A védett temetői objektumok száma 2012-ben 270, míg a területi védeltséget élvező temetők száma csupán 48 darab volt. Ha figyelembe vesszük, hogy ebbe a csoportba soroltuk a több síremlék együttes védelmét (28 darab) is, akkor a szám-arány tovább romlik, mivel a valódi területi védelemben részesülő temetők száma mindössze 20 darab.

A területileg védett, műemléki temetőket két csoportra oszthatjuk. Az első csoportba (20 darab³⁷) azok a történeti temetők tartoznak, amelyek teljes területe vagy egy körülhatárolt területrésze élvez védelmet. A második csoportba (28 darab³⁸) azok a védett temetők tartoznak, amelyben egy síremlék-együttes (min. 5–10 síremlék) kapott védelmet, tehát nem beszélhetünk valódi területi védelemről, de a síremlékek csoportos védelme lényegében ugyanazt eredményezheti, mint a területi védelem.

³⁷ Baja – zsidó temető, Balassagyarmat – zsidó temető, Békéscsaba – zsidó temető, Budakalász – régi szerb temető, Budapest – Salgótarjáni úti zsidó temető, Dévaványa – zsidó temető, Fertőszentmiklós – temető, Gyöngyös – zsidó temető, Kiskunhalas – régi ref. temető, Kovácsvágás – temető, Lovasberény – zsidó temető, Nagykanizsa – zsidó temető, Nyíregyháza – zsidó temető, Pápa – zsidó temető, Pilisvörösvár – zsidó temető, Székesfehérvár – szerb temető, Tata – zsidó temető, Tiszafüred – zsidó temető, Vállaj – temető, Veszprém – zsidó temető

³⁸ Alsópetény – temető, Balatonudvari – temető, Budapest – Kerepesi úti temető, Debrecen – Budai Ézsaiás úti temető, Debrecen – Hősök temetője, Hédervár – róm. kat. templom kertje, Hévíz – Egregy róm. kat. temető, Iván – temető, Kánó – ref. temető, Karancsság – temető, Kőszeg – temető, Kunszentmárton – Felsővárosi temető, Mihályi – temető, Miskolc – Avas ref. temető, Nagybajom – ref. temető, Nagycenk – temető, Nagylózs – temető, Nézsa – temető, Pécs – Tettye róm. kat. temető, Sopron – Balf, temető, Sopron – Szt. Mihály temető, Szatmárcseke – ref. temető, Szirák, Szőlősardó – ref. temető, Telkibánya – ref. temető, Tokaj – zsidó temető, Velence – temető, Vilyvitány – temető

2. ábra. A történeti temetőtípusok előfordulási gyakorisága a területileg védett temetők között. (2012)

Sajnos, mivel jelenleg nem publikus a hazai műemlékek jegyzéke, az utóbbi évtized védetté nyilvánításairól legfeljebb részinformációk³⁹ alapján alkothatunk képet. A statisztika frissítésére nincs mód.

Műemlékileg nem védett történeti temetők megőrzése

Azok a történeti temetők, amelyek nem állnak műemlékvédelem alatt, fokozottan veszélyeztetett helyzetben vannak. Jogszabályi védelmük a települési önkormányzat által rendeletbe foglalt helyi védelem alá helyezéssel történhet meg.

A működő, napjainkban is elsődleges funkciójának megfelelően használt temetők – értelemszerűen – könnyebben fennmaradnak, mint lezárt társaik. A veszélyt itt az újabb és újabb sírok megjelenése jelenti, hiszen az új betemetések új síremlékeket is eredményeznek, amelyek az elhunyt családjának anyagi helyzetét, ízlését tükrözik, gyakran tekintetbe sem véve a környező történeti együttest. Az új és régi síremlékek harmonikus egysége csak a szabályozás révén valósulhat meg, a helyi építési szabályzat és a temetőszabályzat átgondolt megfogalmazásával válik mindez elérhetővé.

A történeti értékű temetők között jelentős számú lezárt temető található. Ezek fennmaradása csak ritkán biztosított. A porladási idő lejártá után a temetőt általában megszüntetik, helyén új temetőt létesítenek, vagy területét bekebelezi a városzövet. Ha a temető mégis fennmarad, gondozására kevés figyelmet fordítanak,

³⁹ Például 2013-ban területi védelmet kapott a budapesti Kerepesi úti temető és a teresztenyei temető. (42/2013. (VIII. 9.) BM rendelet)

a terület fokozatosan elvadul. Kisebb településeken a természet visszahódítja a temető területét, városokban pedig a hajléktalanok, bűnözők búvóhelyévé válik. A sírokat kirabolják, a síremlékeket megrongálják, a növényzet elburjánzik, tehát a terület elértéktelenedik. Az egyetlen lehetőség arra, hogy ez a folyamat ne induljon be, az a terület olyan hasznosítása, amely összeegyeztethető a történeti temető értékeinek megóvásával.

A helyi védelem alá helyezés, a helyi építési szabályzat és önkormányzati tulajdonú temető esetén a temetőszabályzat elkészítése, valamint a temetőterület hasznosítása is a települési önkormányzatok hatáskörébe tartozik. Az egyházi temetők esetében az egyház rendelkezhet a temetővel, de a védelem és a szabályzatok terén az önkormányzat továbbra is érintett. A települési önkormányzatok jó szándéka mellett a helyi civil társadalom összefogása és lokális akciók szervezése jelenthet esélyt a történeti temetők megőrzésére.

Összefoglalás

A legfontosabb lépéseket a hazai temetők megőrzése érdekében több lépcsőben kell elvégezni. Egy országos adatbázis és egy örökségvédelmi szempontrendszer összeállításával ki lehet választani azokat a reprezentatív példákat, amelyek valóban területi szintű műemlékvédelem alá kell, hogy kerüljenek. A megőrzésre érdemes, de országos védelem alá nem kerülő történeti temetőket helyi védelem alá kell helyezni, majd a helyi szabályozásban is érvényre kell juttatni a történeti értékek megőrzését. Mindezek után a lezárt temetőkre egy fejlesztési és hasznosítási tervet kell kidolgozni, lehetőleg minél szélesebb kör, a helyi képviselők, a civilek, a szakemberek bevonásával.

A védett történeti temető területén történő beavatkozást részletes tudományos feldolgozás kell, hogy megelőzze. A tudományos feldolgozásnak nem csak a történeti kutatásra kell kiterjednie, hanem építészeti, művészettörténeti, botanikai, zoológiai, akár régészeti kutatásra is, tehát a különböző tudományterületek együttes vizsgálata és elemzése, ezáltal az értékek minél teljesebb feltárása a cél. A kutatást követően lehet elkészíteni a temető fejlesztési tervét, amelyben a megőrzés mellett a fenntartás, üzemeltetés és a használat témaköreit is bele kell foglalni, sőt működő temető esetén a temetkezéssel kapcsolatos feladatokat is meg kell fogalmazni. Az esetleges helyreállítási tervek készítésénél a műemlékvédelem megfelelő elveit kell alkalmazni.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh István: Se kultúra, se örökség? A zsidó temető helye a kulturális örökségben. *Fórum*, Társadalomtudományi Szemle, 2011/4. 57–65.
- Csáki Tamás: A Salgótarjáni utcai zsidó temető 1892 utáni története. *Urbs: magyar várostörténeti évkönyv*. 2019. 13. 261–305.
- Czigány Jenő: Sírkövek, síremlékek védelme. *Műemlékvédelem*, 1959/2. 123–124.
- Deme Péter – Lövei Pál: A temetőkben lévő műemlékek védelméről. In: Kuli János (szerk.): *II. Kegyeleti Konferencia*. Budapest, 2003. 21–26.
- Entz Géza: Temetők, temetőkben lévő művészeti emlékek védelme. In: Szöllösi Gyula (szerk.): *Hajdú-Bihar temetőművészete*. Debrecen, 1980. 75–78.
- Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori disszertáció. Budapest, 2012.
- H. Cskás Györgyi: Katolikus temető a Bakony, Balaton-felvidék tájegységben. *Téka*, 2002/1. 24–32.
- Knézy Judit: A Somogy megyei sírjelek kérdéséhez. *Műemlékvédelem*, 1975/2. 107–111.
- Kormos Szilvia: *A lovasberényi zsidó temető*. Budapest, 2012.
- Lövei Pál: *Temetők. Szempontok a topográfiai leírás rendszeréhez*. (Műhelytanulmányok a műemléki topográfiához 3.) Székesfehérvár, 2015.
- Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 1982/1. 17–20.
- Miklósi-Sikes Csaba: A sümegi zsidó temető megújulása. *Műemlékvédelem*, 2003/4. 274–278.
- Országos Műemlékjegyzék*. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2001.
- Pandur József: A mecseknádasdi temetők sírjelei. *Műemlékvédelem*. 1977/3. 173–177.
- Petrik Albert: Régi síremlékek a soproni temetőben. *Építő Ipar*, 1910. 429–431.
- Petrik Albert: Régi síremlékek Magyarországon. *Építő Ipar*, 1913. 477–478., 487–489.
- Pusztai László: Evangélikus temetőművészet Sopronban a 17–18. században. In: *Magyar műemlékvédelem 1973-1974*. Budapest, 1977. 175–205.
- Ratkó Lujza: A Sóstói Múzeumfalú temetője. *Magyar Múzeumok*, 2001/2. 22–23.
- Sarosáczy György: *Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek*. Pécs, 2003.
- Sisa Béla: Temetővédelem. *Műemléklap*. 1999/11. 4.
- Söptei Imre: A kőszegi temető. *Műemlékvédelmi Szemle*, 1998/2. 141–156.
- Sz. Kúrti Katalin: Debreceni temetők művészi értékei. *Műemlékvédelem*, 1983/4. 294–300.
- Tóth Vilmos: A Kerepesi úti temető másfél évszázada. *Budapesti Negyed*, 1999/2. 5–126.

Wirth Péter: A szatmárcsekei református temető védelme. *Műemlékvédelem*, 1977/2. 96–102.

Wirth Péter: Falusi temetőink megőrzése. In: *Falusi műemléki együttesek védelme. ICOMOS konferencia Budapest – Szombathely. 1977. június 23–29.* Budapest, 1980. 195–198.

Zentai Tünde: A népi sírjelek megőrzéséről. *Műemlékvédelem*, 1974/4. 219–223.

Zentai Tünde: Népi síremlékek a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Műemléklap*, 1999/11. 8.

1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről

230/1997 (XII. 12.) kormányrendelet az egyes sajátos műemlékfajták védelmére vonatkozó részletes szabályokról

1999. évi XLIII. törvény a temetőkről és a temetkezésről

145/1999 (X. 1.) kormányrendelet a temetőkről és a temetkezésről szóló 1999. évi XLIII. törvény végrehajtásáról

2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről

42/2013. (VIII. 9.) BM rendelet

68/2018. (IV. 9.) kormányrendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról